

استقلال مالی زن

ام البنین حبیبی *

چکیده

در سال‌های گذشته در پی برخی از تحولات اجتماعی و سیاسی، شعارهای تساوی طلبانه نسبت به حقوق زن و مرد در سطح جهانی مطرح شده که خواستار برقراری عدالت و مساوات میان زنان و مردان است. یکی از مهم‌ترین درخواست‌های زنان، داشتن استقلال اقتصادی و حقوق مالی برابر با مردان می‌باشد. اما قوانین موجود در عرصه بین‌المللی نمی‌تواند جواب‌گوی زنان در این مسائل باشد، در حالی که قوانین اسلام قرن‌هاست که با به رسمیت‌شناختن حق مالکیت و تعرف زنان در اموال، آنها را در این زمینه مستقل نموده و مردان را ملزم به تأمین نیازهای زنان با رعایت اصول انسانی و اخلاقی نموده است. این نوشتار به معرفی جایگاه اقتصادی زنان در اسلام و بیان استقلال مالی زنان در فقه اسلامی و حقوق مدنی ایران می‌پردازد.

کلیدواژه: حجاب، حدود، پوشش، زینت.

* دانش‌پژوه سطح 3، فقه و اصول، جامعه الزهرا(س).

امروزه یکی از مسایل مهم و مورد توجه زنان و جوامع، رعایت حقوق زنان و برابری زن و مرد است. در مکتب‌ها و جوامع مختلف با مسایلی چون تساوی زن و مرد در دسترسی به منابع مالی، فرصت اشتغال و کسب ثروت از طریق ارث و دیگر راه‌های شناخته شده برای زنان، برخوردهای گوناگونی شده است، در حالی که استقلال مالی برای هر انسانی، مطلوب و پذیرفته شده است و از نخستین حقوق وی به شمار می‌آید. محرومیت زنان از حقوق مالی، ستمی است که همواره در تاریخ روا بوده است. با این همه، نمی‌توان منکر تفاوت‌های رفتار اقتصادی زن و مرد شد. پیش از ظهور اسلام، زنان نه از ارث سهمی داشتند و نه از کابین و مهر، گاهی از حاصل دست‌رنج خویش نیز محروم بودند. این باور نادرست و فرهنگ تبعیض‌آمیز، با وجود سفارش‌های اسلام به رعایت حقوق مالی و اقتصادی زنان، تا قرن‌ها پس از ظهور اسلام بر بسیاری از کشورها و فرهنگ‌ها حاکم بود. اسلام از آغاز دعوت خویش، با زنده نمودن کرامت انسانی زن، کسب و تلاش اقتصادی وی را تأیید و مالکیت حقیقی زنان را بر آن مترتب کرد و حقوق مالی فراوانی برای زن قرار داد.

مفهوم شغل

با توجه به معنا و مفهوم شغل در لغت و آیات و روایات، آن را در دو معنای عام و خاص به کار می‌برند که در معنای عام چیزی است که مایه مشغولیت انسان می‌شود، خواه در اعمال دنیوی باشد یا اخروی.¹ در معنای خاص نیز نوع کار و حرفه‌ای است که انسان در زندگی برای خود انتخاب کرده است؛ اعم از یدی، فکری، احساسی، عاطفی.² در زبان فارسی روزمره ما معنی دوم به کار می‌رود که در متون ارزشی، کمتر به چشم می‌خورد.³ با بررسی این موارد، می‌توان نتیجه گرفت که شغل مجموعه اعمال و فعالیت‌هایی است که هر فرد در زندگی برای تأمین اهداف مادی و معنوی به طور

مداوم در پیش می‌گیرد. این تعریف در مشاغل دولتی نیز کاربرد دارد؛ زیرا شغل دولتی، مجموعه اعمال و رفتاری است که از طرف دولت به شاغل واگذار می‌شود.

اسلام و کسب و کار

کار و شغل در مکتب اسلام، وظیفه و تکلیفی است که خداوند باری تعالی بر دوش انسان نهاده است و از هر فردی به اندازه توانایی‌اش خواسته شده که برای رفع نیازهای زندگانی خود و جامعه در کار سودمندی که شارع مقدس آن را پذیرفته باشد، تلاش کند. قرآن کریم می‌فرماید: «لَا يَكْفِيكَ اللَّهُ نَفْسًا أَلَّا وَسْعَهَا»⁴ خداوند کسی را جز به اندازه ظرفیت و توانش تکلیف نکند.

در سنت و سیره رسول اکرم ﷺ آمده که هر گاه فرد بی‌کار و بی‌حرفه‌ای را می‌دید، او را سرزنش می‌کرد و به او می‌فرمود: «سَقَطَ مِنْ عَيْنِي»⁵ از چشم من افتاد. بنابراین، در منطق اسلام، شغل و کار و آنچه مایه کسب روزی می‌شود؛ دولتی باشد یا خصوصی، چنان قداستی دارد که خداوند آن را چون تکلیفی بر انسان‌ها واجب کرده است.

اسلام و کار زن

اسلام، زن را مانند مرد برخوردار از روح کامل انسانی و اراده و اختیار می‌داند و او را در مسیر تکامل که هدف خلقت است، می‌بیند و طبق استعداد، توان، غرایز و ساختمان ویژه هر یک، از آنها خواسته تا وظیفه خویش را انجام دهند؛ یعنی در کارهایی که از مرد ساخته نیست، زن به او کمک کند و در کارهایی که زن از عهده آن بر نمی‌آید، مرد به حمایت او برخیزد.⁶ از دیدگاه حقوقی، زن فقط باید وظیفه دینی‌اش را انجام دهد، اداره نمودن زندگی فردی به وسیله کارگری، پیشه‌وری، صنعتگری و همچنین تنظیم امور خانه و دخالت در مصالح اجتماعی مانند انواع علوم و صنایع مفید با رعایت حدود و مقررات، بر زن واجب نیست. ورود در این موارد مانند تحصیل علم و کسب

و پرورش نوباوگان و اشتغال به سایر مشاغل، افزون بر وظیفه و موجب برتری و افتخار اوست. در اسلام، تفاخر برای زنان جایز، بلکه مطلوب شمرده شده، ولی برای مردان جز در حال جنگ نهی شده است.⁷

پیامبر اکرم **9** در این باره می‌فرماید: «إِعلموا فكلُّ مُبَسَّرٍ لِمَا خُلِقَ لَهُ؛⁸ همه شما کار و کوشش کنید، اما متوجه باشید که هر کسی برای کاری که آفریده شده، لایق‌تر است» و آن را به سهولت و آسانی انجام می‌دهد؛ یعنی هر فردی باید با توجه به توان و موقعیت و علم و دانش خود مشغول کار و پیشه‌ای شود تا بتواند به خوبی از عهده آن برآید. با توجه به این نکته ظریف، هم استعدادهای افراد شکوفا می‌شود و هم نیازهای فردی و اجتماعی برطرف می‌گردد.

پیامبر **9** نه فقط کسب و کار را برای مردان فریضه دانسته، زنان را هم به آن فراخوانده و فرموده است: «طَلَبُ الْحَلَالِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ وَ مُسْلِمَةٍ؛⁹ کسب [روزی] حلال، فریضه‌ای واجب برای مرد و زن مسلمان است».

از قرآن کریم و روایات درمی‌یابیم که در اسلام اشتغال زنان به معنای کار درآمدزا به خودی خود ممنوعیتی ندارد، بلکه واقعیتهای مفروض گرفته شده است. قرآن کریم از دختران حضرت شعیب %⁹، پیامبر بزرگ خدا یاد کرده که به کار چوپانی اشتغال داشتند.¹⁰ در روایات نیز آمده که زنان مسلمان در زمان پیامبر **9** و امامان معصوم (در کارهای درآمدزایی چون تجارت،¹¹ صنایع دستی،¹² ریسندگی و بافندگی،¹³ آرایش‌گری،¹⁴ خدمات خانگی،¹⁵ اجاره املاک،¹⁶ تولید مواد خوشبو کننده،¹⁷ و... فعالیت می‌کردند و به استثنای مشاغل فسادانگیزی چون روسپی‌گری و آوازخوانی در مجالس گناه،¹⁸ مخالفتی با اشتغال زنان صورت نگرفته است، هرچند سفارش و تشویق ویژه‌ای نیز نسبت به اشتغال زنان در متون دینی دیده نمی‌شود.

در نظام اسلامی، بار تأمین معاش در زندگی بر دوش مردان است و زنان در این زمینه مسئولیتی ندارند. دلیل این کار، رأفت اسلامی است که به زن می‌گوید که به

تناسب جنبه‌های روانی و عاطفی، در کاری انجام وظیفه کند که امکان آن برایش باشد و به روحیه حساس و جسم ظریف وی، آسیبی وارد نگردد. زن نه در خانه پدر و نه در خانه شوهر، ملزم به کار و تلاش برای تأمین معیشت نیست و اجباری ندارد که در محیط خشن و پرسروصدای کارخانه‌ها و یا در عمق معادن و زیرزمین‌ها به تحمل سختی پردازد. این وظیفه مرد است که با کار و تلاش، نفقه زن را پرداخته و امرار معاش کند.

پیشوایان عالی‌قدر اسلام، زن را همواره تکریم و تعظیم نموده‌اند و به مرد مسئولیت داده‌اند که از این امانت و هدیه خداوندی نگهداری کند و برای رشد و پیشرفت مادی و معنوی او بکوشند. پیامبر اکرم ﷺ در حال احتضار، در ضمن سفارش‌های مختلف فرمود:

الله الله فی النساء، فأنهنّ عوان بین یدیکم اخذتموهن بامانة الله.¹⁹

شما را به خدا، شما را به خدا زنان را مورد نظر داشته باشید؛ زیرا آنان یاوران و دمسازانی هستند که در کنار شما قرار دارند و شما آنان را به عنوان امانت خداوندی انتخاب کرده‌اید.

اسلام می‌خواهد که زن زندگی ساز و هنرمند باشد؛ هم با شوهرداری نیکو عامل آرامش و سکون باشد و هم با تربیت نسل و انجام وظیفه مادری، بهشت را زیر قدم خود داشته باشد. مرد در میدان زندگی، خسته و رنجور می‌شود و باید به مکانی امن پناه برد تا استراحت کند و آرامش خود را به دست آورد. آن محل سکون و آرامش، همان جایی است که تمرین جهاد زن آغاز می‌شود؛ کودک بی‌پناه نیز به دامن مادر پناه می‌برد و این مادر است که با گرمی دستان خود، طفل را نوازش می‌کند و در تربیت او می‌کوشد. لطافت و ظرافت طبع مادر ایجاب می‌کند در سنگر خانواده مشغول تربیت فرزند و مایه دلگرمی و آرامش همسر باشد.

این دو کار زن، خدمت است؛ خدمتی که برای آن اجر و پاداشی عظیم در نظر

گرفته شده است. برای نمونه، امام صادق% درباره ارزش خدمت زن می‌فرماید: «هیچ زنی نیست که شوهرش را از شربت آبی سیراب سازد، جز آنکه برای او بهتر از یک سال عبادت است؛ آن هم عبادتی که در آن روزها روزه‌دار و شب‌ها قائم به تهجد باشد».²⁰ این سخن بدان معنا نیست که ورود زن در عالم خدمات اجتماعی ممنوع شده است. کار کردن زنان، حرام نیست و در مواردی نیز واجب کفایی است. در دنیای امروز برای برخی خدمات، به فعالیت زنان نیاز است؛ برای تربیت دختران به معلم زن، برای درمان زنان و بانوان به پزشک زن نیاز است. گاهی نیز به دلایل دیگری ضرورت اشتغال زنان احساس می‌شود که برخی از این دلایل عبارتند از:

- بی‌کاری و نداشتن شغلی که در ساعات فراغت به آن سرگرم گردد، موجب احساس تنهایی، آزدگی و ملامت می‌گردد و زن را به صورت موجودی زندانی در زندان خانه درمی‌آورد که نگران‌کننده است.

- وجود کار و سرگرمی در ساعات فراغت، سببی برای احساس استقلال بیشتر و رهایی از وابستگی شدید به همسر است. اگرچه وظیفه شوهر است که هزینه‌های ضروری همسرش را تأمین کند، برای بسیاری از زنان سخت و ناگوار است که در هر موردی دست به سوی شوهر دراز کنند.

- درآمدهای اندک زن که در سایه کار حاصل می‌شود، در مواردی کارساز و مشکل‌گشا خواهد بود و موجب باز شدن گرهی از زندگی می‌شود تا اعضای خانواده از آرامش و آسایش برخوردار گردند.

- کار و کسب درآمد برای روزهای حادثه و پیشامدهای ناگوار زندگی و روزهای پس از فوت همسر مفید است و زن را از وابستگی رهایی می‌دهد تا بتواند در غیاب همسر از فرزندان خود نگهداری کند.

- بی‌کاری زن نیز مانند بی‌کاری مرد، خطر آفرین است؛ هم از نظر بیماری‌های جسمی و روانی و هم در زندگی اجتماعی و وسوسه‌گری و سخن‌چینی و تن دادن به گناهان. بنابراین، زنان مانند مردان می‌توانند به مشاغل مختلف دست یابند و منع قانونی

برای اشتغال آنان وجود ندارد. اصل 28 قانون اساسی به صورت عام می‌گوید:

هر کسی حق دارد شغلی را که بدان مایل است که مخالف اسلام و مصالح عمومی و حقوق دیگران نیست، برگزیند. دولت موظف است با رعایت نیاز جامعه به مشاغل گوناگون برای همه افراد، امکان اشتغال به کار و شرایط مساوی را برای احراز مشاغل ایجاد نماید.

نظیر همین حکم از حیث شمول نسبت به زن و مرد در دست‌یابی به فرصت‌های شغلی در اصل 43 قانون اساسی دیده می‌شود، به خصوص بند دو این اصل که یکی از ضوابط نظام اقتصادی جمهوری اسلامی ایران این‌گونه بیان شده است: «تأمین شرایط و امکانات کار برای همه به منظور رسیدن به اشتغال کامل و قرار دادن وسایل کار در اختیار همه کسانی که قادر به کارند، ولی وسایل کار ندارند در شکل تعاونی...»²¹

در قانون کار، محدودیتی برای زنان در انعقاد قرارداد کار و نوع کارهای ارجاعی بر مبنای تبعیض بین دو جنس وجود ندارد. طبق تبصره ماده ۴ این قانون: «اصل بر صحت کلیه قراردادهای کار است، مگر آنکه بطلان آنها در مراجع ذی‌صلاح به اثبات برسد». قانون کار فقط یک محدودیت و آن هم به نفع زنان دارد: «ممنوعیت ارجاع کارهای سخت و زیان‌بار و خطرناک به آنها». طبق ماده 75، انجام کارهای سخت و زیان‌بار و نیز حمل بار بیشتر از حد مجاز با دست و بدون استفاده از وسایل مکانیکی، برای کارگران زن ممنوع است.²²

سیره معصومان %

سیره عملی امامان معصوم (که نمونه‌های مجسم مکتب انسان‌ساز اسلام‌اند، معیار برگزیدن بهترین شیوه‌های رفتار اجتماعی است که در میان آن بزرگواران، مطالعه زندگی بانوی نمونه عالم، زهرا ی اطهر 3 اهمیت ویژه‌ای دارد. روش حضرت زهرا 3 در ادای وظایف اجتماعی، بهترین محک در شناخت ظرایف مسئولیت‌های

اجتماعی زن امروز است. در روایتی آمده است:

تقاضی علی و فاطمة الى رسول الله صلى الله عليه و آله في الخدمة فقضى
علي فاطمة بخدمتها مادون الباب وقضى علي علي بما خلفه. قال، فقالت
فاطمة **3** فلا يعلم ما دخلني من السرور الا الله بكفائي رسول الله تحمل أرقاب
الرجال.²³

روزی حضرت علی% و فاطمه زهرا **3** برای استفتاء نزد رسول
اکرم **9** رفتند و پیامبر **9** فرمود: «فاطمه، خدمت داخل منزل را به عهده
بگیر و علی آنچه را که خارج منزل است». پس فاطمه **3** فرمود: «خدا
می‌داند که چه اندازه شاد و مسرور شدم که پیامبر **9** مرا از کارهایی که
مردان باید متحمل آن گردند، بازداشت».

این روایت، نه فقط مهر بطلان بر فعالیت‌های اجتماعی زنان نمی‌زند، بلکه لزوم
اجرای عدالت در تقسیم کار میان زنان و مردان و واگذاری وظایف متناسب با توان
جسمی و روحی آنان را یادآور می‌شود. همان‌گونه که سیره عملی حضرت زهرا **3**
بیانگر توجه ویژه ایشان به مسایل اجتماعی و همراهی در حل مشکلات جامعه است،
تا جایی که خانه کوچک خود را به مرکز فعالیت‌های سیاسی تبدیل کرده بود، خروج
از خانه و قرار گرفتن در مقابل مردان در مواقع لزوم و احساس ضرورت همچون مسأله
فدک، از نظر ایشان بلامانع بوده است.

تلاش‌های اقتصادی زنان در صدر اسلام

تأیید معصومین بر رفتار و گفتار دیگران، امضای ایشان بر درستی آن رفتار و گفتار و
تطابق آن با اصول و موازین شرعی است. بررسی تاریخ اسلام نشان می‌دهد که رسول
گرامی **9** زنان را از فعالیت در مشاغل اجتماعی باز نداشته و در فرصت‌های مناسب،
روش صحیح کسب درآمد را نیز به آنان تعلیم فرموده است. حدیث زیر بیانگر این
مطلب است:

عن ابی عبدالله % قال: جاءت زینب العطارۃ الحولاء الی نساء النبی و بناته و كانت تبیعُ منهنَّ العطر فجاءَ النبیُّ 9 و هی عندهنَّ فقال: اذا اتیتنا طابت بیوتنا فقالت: بیوتک بریحک اطیب یا رسول الله. قال اذا بعت فاحسنی ولا تغسی فانه اتقی و ابقی للمال.²⁴

زینب عطاره حولاء، نزد زنان و دختران رسول خدا 9 می آمد و به آنها عطر می فروخت. سپس رسول خدا 9 درحالی که زینب نزد آنان بود، فرمود: «زمانی که نزد ما می آیی، خانه ما خوشبو می شود». سپس آن زن گفت: «با رسول الله، خانه از بوی تو خوشبوست». رسول اکرم 9 فرمود: «در معامله احسان داشته باش و هرگز تقلب و نیرنگ به کار مبر؛ زیرا این عمل به تقوی نزدیک تر بوده و موجب دوام و برکت مال می شود».

افزون بر این روایت که حضرت در آن معیار کلی خرید و فروش را بیان فرمودند، در سایر مشاغل مربوط به زنان همچون آرایش گری و پزشکی نیز آموزه های دقیقی وجود دارد.²⁵ مطالعه در احوال مسلمانان صدر اسلام، وجود زنانی را نشان می دهد که در سایه هدایت مستقیم رسول گرامی اسلام 9 به فعالیت های اقتصادی و اجتماعی خود، تداوم بخشیدند.

قیله که به «ام بنی انمار مکنی» معروف است، در زمانی که رسول اکرم 9 قصد انجام عمره داشت، به حضور ایشان رسید و احکام مربوط به خرید و فروش و تجارت را از ایشان پرسید.²⁶ همچنین ربطه بنت عبدالله از طایفه ثقفی ها زن عبدالله بن مسعود، صنعت گری بود که خرج فرزندان و عیالش را درمی آورد.²⁷ نمونه دیگر، زینب بنت جحش است که پس از پیامبر 9 به دلیل آنکه صنعت پیشه بود، کار می کرد و از دست رنج خود روزگار می گذراند.²⁸

اجر زنان شاغل

در مواقعی که حکمت الهی در آزمایش افراد و تنگنای اقتصادی است و مرد به تنهایی

قادر به تأمین معاش نمی‌باشد، اسلام برای کمک اقتصادی زن به همسر، اجر و پاداش افزون در نظر گرفته است.

زینب ثقفیه به دلیل نابینایی شوهرش، عبدالله بن مسعود کار می‌کرد و زندگی خود و چند فرزندش را اداره می‌نمود. چون در آمدش به انفاق کردن نمی‌رسید، از حضرت رسول اکرم 9 پرسید و حضرت به وسیله بلال، پاسخ وی را این گونه داد: «برای شما دو اجر است و دو پاداش؛ یکی انفاق در راه خدا و دیگری دست‌گیری از خویشان که صله رحم است».²⁹

نقش زن در اقتصاد خانواده

همان گونه که بیان شد زن با حفظ ارزش‌های اسلامی می‌تواند کسب و کار مشروع و معقولی که با اصالت وی و نظام زندگی معنوی و انسانی او سازگار باشد، داشته باشد و درآمد مالی به دست آورد. باید توجه داشت که زن به صورت غیرمستقیم نیز می‌تواند منبع درآمد باشد و با کارهایی چون انجام کار منزل، قناعت و تولیدهای خانگی، به اقتصاد خانواده کمک کند.

1. زن و کار در منزل

کار زنان خانه‌دار، بین 25 تا 45 درصد تولید ناخالص داخلی را تشکیل می‌دهد، ولی درآمد ملی به شمار نمی‌آید. اگر خدمات زنان خانه‌دار، جزو خدمات جامعه به حساب آید، دگرگونی بزرگی در جهت‌یابی برنامه‌های مختلف اجتماعی - سیاسی رخ می‌دهد.

با آنکه کار در منزل، ارزش اقتصادی دارد، اسلام خدمت زن در منزل را از وظایف او نمی‌شمارد و زن را در انجام آن مختار نموده است؛ گرچه عاطفه زن، روابط درون منزل را با پیوند عطوفت برقرار می‌نماید و زن ترجیح می‌دهد خود، گردونه زندگی را بگرداند و انجام کار منزل را نقش وجدانی - اخلاقی، برای خویشان محفوظ دارد و از

سر لطف، سعی در تداوم آن کند. رسول خدا 9 در این باره فرمود: «مهنة احداهن في بيتها تدرك جهاد المجاهدين انشاء الله»³⁰ ای زنان هر یک از شما با اشتغال در خانه خویش، اگر خدا بخواهد ثواب مجاهدان را خواهید یافت» و در کلامی دیگر فرمود:

ما من امرأة رفعت من بيت زوجها شيئاً من موضع الى موضع تريد به صلاحاً الا نظر الله اليها و من نظر الله اليه لم يعذبه...³¹

هیچ زنی نیست که برای اصلاح، چیزی را در منزل همسرش از جایش جا به جا کند، مگر اینکه خداوند به او نظر می کند و کسی که خدا به او نظر کند، معذب نمی شود....

سنجش و ارزیابی کار زن در منزل و تأثیر آن در اداره بهتر امور زندگی با عبادت‌های مستحبی مقایسه شده است. امام صادق % فرمود:

ما من امرأة تسقى زوجها شربة من ماء الا كان خيراً لها من عبادة سنة صيام نهارها و قيام ليلها و بينى الله كما بكل شربة تسقى زوجها مدينة في الجنة و غفر لها ستين خطيئة.³²

زنی نیست که شوهرش را شربتی دهد، مگر آنکه برای او (ثوابش) منظور گردد بهتر از عبادت یک سال که روزهایش را روزه و شب‌ها در حال قیام باشد و خداوند هر شربتی که شوهرش می آشامد، شهری در بهشت برایش بنا می کند و شصت گناهش را می بخشد.

حضرت فاطمه 3 نمونه و سرآمد زنان جهان، آن چنان در انجام کارهای منزل، پشتکار نشان می داد و کارهای منزل را بدون وقفه به انجام می رساند که نگرانی همسر گرامی اش امام علی % را برمی انگیخت، چنان که در برابر این همه خدمت بی ریا از او خواست تا نزد پدر بزرگوارش برود و یاور و کمک کاری بطلبد.

امام علی % درباره تلاش فاطمه زهرا 3 می فرماید:

فاطمه چندان از چاه آب می کشید که اثر بند مشک در سینه او نمایان بود. چندان آسیاب می گردانید که دست‌های مبارکش آبله می زد، از جاروب خانه و

آتش افروختن زیر دیگ، لباس او تغییر می‌کرد و گردآلود می‌شد و سختی و مشقت بر او مستولی می‌گشت و...³³

روزی رسول خدا 9 نزد دخترش آمد و دید فاطمه زهرا 3 گلیمی از پالان شتر بر دوش افکنده و نشسته و آسیاب می‌کند. آن حضرت گریست و فرمود: «تجرّعی مرارة الدنيا لاجل مرارة الآخرة»³⁴ تحمل کنید سختی‌های دنیا را به خاطر سختی‌های آخرت» آن‌گاه جبرئیل آمد و آیه «و لسوف یعطیک ربّک فترضی؛ و پروردگارت به زودی به تو چندان عطا کند که تو راضی شوی»³⁵ را برای رضای فاطمه 3 نازل کرد.

زن با انجام کارهای خانه و بانیت الهی، به رضایت خداوند می‌رسد و هر حرکتش می‌تواند پلی در مسیر قرب به خداوند باشد. او همچون مجاهد راه خداست که با بی‌محبتی و سردی خانواده در ستیز است و کانون خانواده را به محیطی امن و سنگری برای پرورش راهیان خدا مبدل می‌سازد. خدا به او نظر دارد و او نیز به لطف پروردگار خویش امیدوار است.

2. تنظیم اقتصاد خانواده با قناعت

زن، حافظ اموال همسر خویش است. مجموعه وظایف تربیتی و مدیریت داخلی خانه، مسئولیت تعیین اولویت‌ها در مصرف این اموال را بر دوش او می‌نهد. این مسئولیت اگر هشیارانه نباشد، ممکن است زن را دچار افراط و تفریط بی‌جا نماید، ولی اگر بتواند میانه‌روی در مصرف را حاکم نماید، مانند کاری پرسود، برکاتی را برای خانواده در پی خواهد داشت. افزون بر ارزش اقتصادی کار منزل، میانه‌روی و قناعت زن نیز مورد توجه اسلام است و با یادآوری نکات اخلاقی لازم، امت وسط و میانه‌رو را نمونه و الگوی جوامع معرفی می‌نماید. نمونه‌هایی از این ستایش و سپاس از زن، در ایجاد و حفظ اقتصاد مالی خانواده آورده می‌شود. امام صادق % زنانی را که انفاق و امساک به‌جا دارند، کارگزاران خدا می‌داند:

قال ابو عبدالله %: خيرُ نساءكم الطيبة الريح و الطيبة الطَّبِيخ اللّتى اذا انفقت
بمعروف و ان امسكت، امسكت بمعروف فتلك عامل من عمّال الله و عامل الله
لا يخيب و لا يندم.³⁶

امام صادق % فرمود: بهترین زنان شما کسانی هستند که خوشبو باشند،
آشپز خوبی باشند، زمانی که انفاق می کنند به خوبی و به جا انفاق کنند و اگر
امساک می کنند به خوبی و به جا خودداری کنند. اینان عاملی از عاملان خدایند
و عامل خدا شکست و پشیمانی ندارد.

در کلامی دیگر کم خرجی زن را از برکات او برمی شمرد.

من ابی عبدالله % قال: من بركة المرأة خفة مؤنته و تيسر ولدها و من
شؤمها شدة مؤنتها و تعسير ولدها.³⁷

از امام صادق % منقول است که فرمود: از برکت های زنان کم خرجی و
بسیاری اولاد آنهاست و از شومی آنان بسیاری هزینه شان و کمی اولادشان
است.

زنان نیکو، عاملان خدا و مشوق همسرانشان به امور آخرت اند:

و جاء رجل الى رسول الله ﷺ فقال: انّ لى زوجة اذا دخلتُ تلقنتنى و اذا
خرجت شيعتني و اذا رأتنى مهموما قالت: ما يعمك؟ ان كنت تهتم لرزقك فتد
تكفل لك به غيرك، و ان كنت تهتم بامر آحزتك فزادك الله همّاً فقال رسول
الله ﷺ: ان الله عمّالاً و هذه من عمّاله و لها نصف اجر شهيد.³⁸

مردی نزد رسول خدا ﷺ رفت و گفت: برای من همسری است، زمانی که
به خانه می روم به استقبالم می آید، زمانی که خارج می شوم مرا مشایعت
می کند، زمانی که مرا غمگین می بیند گوید: «چه چیز تو را غمگین کرده؟ اگر
ناراحتی تو برای رزق و روزی است، همانا غیر تو آن را تکلف کرده و اگر
برای آخرت باشد، خداوند این هم تو را زیاد کند». پس حضرت فرمود: «برای
خدا عاملانی است و او از کارگزاران خداست که نصف اجر شهید را دارد».

زن صالحه همچون سرمایه ثابت مرد است:

سمعت جعفر بن محمد% يحدث عن آبائه عن علي% رفعه قال: حسنُ
البشر بالنَّاس من نصف العقل و التقديرُ نصف المعشية و المرأة الصَّالحة احد
الكاسبين.³⁹

از امام جعفر بن محمد 9 شنیدم که فرمود: از پدرانش از امام علی% که
فرمود: خوبی رفتار با مردم، نیمی از عقل است و تقدیر، نیمی از زندگی و زن
صالحه یکی از دو کاسبی است.

زن صالحه ضامن نگهداری نیمی از دین مرد است:

قال رسول الله 9: من رزقه الله امرأة صالحة فقد اعانه على شطر دينه
فليتق الله في الشطر الباقي.⁴⁰

پیامبر خدا 9 فرمود: هر که را خدا زنی صالحه روزی کرده باشد، او را
به نصف دینش یاری کرده است و باید در نیمی دیگر از خدا بترسد.

روزی حضرت فاطمه زهرا 3 مریض بود. امام علی% نزدش آمد و سرش را بر
دامان گرفت و فرمود: «چه میل داری؟ از من بطلب!» فاطمه زهرا 3 فرمود: «یابن عم، من
چیزی از شما نمی خواهم». حضرت اصرار فرمود و فاطمه زهرا 3 گفت: «یابن عم، پدرم
به من سفارش فرمود که از شوهرت، علی هرگز چیزی خواهش مکن، مبادا برای او ممکن نباشد
و خجالت بکشد».⁴¹

3. صنایع خانگی

صنایع خانگی با آنکه مخصوص زنان نیست، این قشر در پیشرفت آن سهم به سزایی
داشته اند. در اسلام انجام کاری که از هدرروی وقت جلوگیری نموده، انسان را
سرگرم کند، با حفظ هدف اصلی زندگی که همان بندگی خداوند است، اهمیتی
به سزا دارد. فقط پرستش خداوند است که ارزش اشتغال همه ابعاد فکری انسان را دارد
و نقطه عطف توجه انسان است. رسول گرامی اسلام 9 در این باره فرمود:

طوبی لمن کان له من نفسه شغل شاغل و الناس منه فی راحة و عمل بطاعة
الله سبحانه.⁴²

خوشا به حال کسی که برای خودش شغلی داشته باشد که سرگرمش دارد،
مردم از او در آسایش باشند و او هم کارش فقط فرمانبرداری خدا باشد.
در روایتی دیگر حضرت، «نخ‌ریسی» را زینبده زن صالحه شمرده و در سخنان
بسیاری فرموده است: «نعم الهو المغزل للمرأة الصالحة»⁴³ سرگرمی خوبی است نخ‌ریسی برای
زن صالحه».

برخی از انگیزه‌هایی که موجب می‌گردد زنان به صنایع خانگی علاقه و گرایش
داشته باشد به شرح زیر است:

الف) خود مصرفی و تأمین نیازهای درونی خانواده
خواست بیشتر زنان در تولید صنایع خانگی به میزان مصرف خانواده و خود کفایی
است. در این موارد، تولید محدود است و هدف، درآمد مستقیم نیست. صنایع خانگی
گاه برای تأمین نیازهای اولیه خانواده و گاه به نیت رفع نیازهای ثانوی به وجود می‌آید.
زمانی اهداف مادی و گاه اهداف معنوی را در برمی‌گیرد.

ب) کسب درآمد

اشتغال زنان به این صنایع ممکن است برای کسب درآمد باشد.

ج) پرکردن اوقات فراغت و جلوگیری از بیکاری

استقلال مالی زن در فقه

اصل استقلال مالی همسران و حق اداره و تصرف آنان بر اموال خود، از اصول فقه
شیعه است و تردید و اختلافی در آن وجود ندارد. استقلال مالی برای هر انسانی در
صورتی است که مالکیت او به اذن و اجازه کسی منوط نباشد و نیز بتواند بدون اذن و
اجازه دیگران در ملک خود تصرف کند. به هر اندازه که مالکیت یا تصرف در ملک،

مشروط و محدود شود، استقلال مالی، حاصل نیست. کودک پیش از بلوغ، اگر چه مالک می شود، تصرف او مشروط به اذن ولی است، پس استقلال مالی ندارد. زنان چه اندازه استقلال مالی دارند؟ آیا مالکیت و تصرف آنها منوط به اذن و اجازه پدر یا شوهر است؟

مالکیت زن، هیچ قید و شرطی ندارد؛ یعنی مالک شدن آنان از راه های مشروع، منوط به اذن نیست. زنان، مالک ارث، نفقه، مهر، هبه و نتیجه کار و فعالیت خویش اند و در این مالکیت، خواست و اراده دیگران تأثیر ندارد. ممکن است در مقدمات مالکیت، محدودیتی باشد، ولی پس از تحقق مقدمه، نتیجه که مالکیت باشد، بدون شرط حاصل می شود. در نتیجه، اصل این است که زن در اموال خود استقلال دارد. برای اثبات این اصل در فقه شیعه به دو دلیل استناد می شود:

1. آیه 32 سوره نساء

«للرجال نصيب مما اكتسبوا وللنساء نصيب مما اكتسبن»⁴⁴ مردان را از آنچه کسب می کنند و نیز زنان را از آنچه به دست می آورند، بهره ای است.»

کلمه «اكتساب» به معنی به دست آوردن است، ولی تفاوتی که راغب اصفهانی بین معنای کسب و اكتساب بیان می کند، قابل توجه و دلیل بر مدعاست، وی می گوید:

کلمه اكتساب در به دست آوردن فایده ای استعمال می شود که انسان می خواهد خودش از آن استفاده کند و بهره برداری اختصاصی از آن نماید و کسب، هم آنچه را که خود می خواهد استفاده کند، شامل می شود و هم آن چیزی را که برای دیگران به دست می آورد.⁴⁵

با این توصیف، معنای کلمه کسب از معنای اكتساب عام تر است. مطابق این معنا، زن و مرد چیزی را که به دست می آورند، خودشان به صورت مستقل حق تصرف و بهره برداری از آن را خواهند داشت.

علامه طباطبایی (در تفسیر این آیه می گوید:

اگر مرد و یا زن از راه عمل، چیزی را به دست می‌آورد، خاص خود اوست و خدای تعالی نمی‌خواهد به بندگان خود ستم کند.

از اینجا روشن می‌شود که مراد از اکتساب در آیه نوعی حیازت و اختصاص دادن به خویش است؛ اعم از اینکه این اختصاص دادن به وسیله عمل اختیاری باشد، نظیر اکتساب از راه صنعت و یا حرفه یا به غیر عمل اختیاری. ولی بالأخره منتهی می‌شود به صنعتی که داشتن آن صنعت باعث این اختصاص شده باشد و معلوم است که هر کس، هر چیزی را کسب کند، از آن بهره‌ای خواهد داشت و هر کسی هر بهره‌ای داشت، به خاطر اکتسابی است که کرده است.⁴⁶

یکی از مفسرین با برداشتی گسترده‌تر از آزادی زنان در اشتغال و تجارت می‌گوید: خداوند در کسب و تجارت نسبت به سعی و کوشش هر کسی از مرد و یا زن از نعم عطا می‌فرماید... آیه شریفه دلیل است که زنان هم می‌توانند به تجارت مشغول شوند و همچنین نسبت به سعی و کوشش خود از نعم الهی بهره‌مند شوند.⁴⁷

2. قاعده سلطه

قاعده «الناس مسلطون علی اموالهم» که به «قاعده سلطه» معروف است، از قواعد پذیرفته شده فقهای شیعه است و در فقه، بسیار به آن استناد شده است. کلمه «الناس» به معنای «مردم»، اعم از زن و مرد است؛ زیرا «ال» آن از نوع استغراقی است و افاده عموم می‌کند.

مفاد این قاعده چنین است که همه مردم، زن باشند یا مرد، نسبت به اموال خودشان حق هرگونه تصرفی را دارند و استثنایی هم در مورد اینکه زوج یا زوجه نتواند در اموال خودش تصرف نماید، وارد نشده است.

روایت «لا یحل مال امرء مسلم الا بطیب نفسه»⁴⁸ نیز بدین معناست که تصرف در مال

شخص مسلمان - زن باشد یا مرد - بدون رضایت او جایز نیست.

بر پایه این استدلال‌ها، دست مرد از اموال زن کوتاه شده و حق مداخله در اموال زن از شوهر سلب گردیده است. در روایت دیگری از پیامبر اکرم ﷺ نقل شده که فرمود: «حرمة مال المؤمن كحرمة دمه»⁴⁹ احترام مال مؤمن مانند احترام خون اوست». در این روایت نیز لفظ «مؤمن» اعم از زن و مرد است.

همچنین اسلام با تشریح سهم الارث، مهر، نفقه و حق مطالبه اجرت در مقابل کارهای خانه، باز هم استقلال اقتصادی زن را تأیید کرده و مردان را موظف کرده که این حقوق را به رسمیت بشناسند. در روایات، ادا نکردن حقوق زنان از جمله مهریه، دزدی به شمار رفته است.⁵⁰ در سایر گونه‌های مالکیت و استقلال در تصرف اموال منقول و غیر منقول و موارد تابعه آن مانند تجارت، عطیه و بخشش، رهن، قرض، صلح، شرکت، مضاربه و سرمایه‌گذاری، حواله، کفالت، وقف، نذر، قوانین افلاس و محجوریت، اجاره، کشاورزی در مزارع، باغداری، مساقات، ضمان، عاریه، وصیت و واگذاری اموال به شخص، شفعه، قراردادهای بازرگانی و غیر آن، جعاله، احیای موات

و... نیز بین زنان و مردان تفاوتی نیست و در این حقوق مساوی‌اند.⁵¹ در سیره پیامبر اکرم ﷺ و امامان (علیهم‌السلام) دیده می‌شود که آن بزرگواران، حق مالکیت زنان و حق تصرف در اموالشان را رعایت می‌کردند. حضرت خدیجه ؓ از زنان بزرگوار صدر اسلام، از ثروتمندان و بازرگانان بزرگ مکه بود که پیامبر اکرم ﷺ، پس از مرگ خدیجه نیز از ایشان به نیکویی یاد می‌کرد. وی در زندگی مشترک خود با رسول اکرم ﷺ با اختیار و خواست قلبی خود، ثروتش را برای پیشرفت اهداف اسلام صرف می‌کرد.

امامان معصوم (علیهم‌السلام) نیز همواره این حق را برای زنان محترم می‌شمردند. به همین سبب و واگذاری حق تصرف زنان در اموالشان، از طرف دوستان و اصحاب خود به تجمل‌گرایی و دنیا دوستی متهم می‌شدند. در روایتی آمده است که امام باقر ؑ فرمود:

گروهی نزد امام حسین 6% رفته، گفتند: «ای فرزند رسول خدا، در منزل تو چیزهایی می‌بینیم که پسندیده نیست» (در منزل حضرت، قالیچه و نازبالش‌های کوچک بود). آن حضرت فرمود: «ما زمانی که ازدواج می‌کنیم، مهریه زنان خود را به آنها می‌دهیم و آنها با مهریه خود چیزهایی که مایل هستند، می‌خرند و آن چیزها متعلق به ما نمی‌باشد».⁵²

استقلال مالی زن در قانون ایران

در حقوق ایران به پیروی از فقه شیعه، نظام مالی همسران از زمان تدوین قانون مدنی در سال 1307 ثباتی نسبی داشته است. این ثبات را باید از منشاء و مبنای محکم آن دانست. ریشه مذهبی و الهی حاکم بر این قواعد مانع از بی‌عدالتی در روابط بین زن و شوهر است. در اصل بیستم چنین آمده است: «همه افراد ملت، اعم از زن و مرد، یکسان در حمایت قانون قرار دارند».

اصل 46 نیز مالکیت همه افراد، اعم از زن و مرد را به رسمیت شناخته است: «هر کس مالک کسب و کار مشروع خویش است و هیچ کس نمی‌تواند به عنوان مالکیت نسبت به کسب و کار خود، امکان کسب و کار را از دیگری سلب کند».

با توجه به قوانین و مقررات مصوب در مواد 956 و 958 قانون مدنی هر انسانی اعم از زن و مرد، در هر وضعیت و در هر سنی از اهلیت تمتع برخوردار است و می‌تواند دارای حق شود و می‌تواند مالک مال گردد و بر اساس قوانین اسلام، هرگز برای انجام معاملات و قراردادهای تجاری، نگاه جنسیتی وجود ندارد: «برای اینکه متعاملین، اهل (معامله) محسوب شوند، باید بالغ و عاقل و رشید باشند».⁵³

بنا بر این قانون، زن نیز مانند مرد از اهلیت تمتع برخوردار است و به شرط بلوغ و عقل و رشد، حق هر کار حقوقی از جمله کسب درآمد، متعهد یا متعهدله شدن، اداره، دخل و تصرف در اموال خود را دارد. بر اساس قانون، ازدواج نیز تأثیری بر این اهلیت قانونی زن ندارد و اختیار او را در اداره اموالش محدود نمی‌سازد. ماده 1118 قانون

مدنی ایران مقرر می‌دارد: «زن مستقلاً می‌تواند در دارایی خود هر تصرفی را بخواهد بکند».

این ماده قانونی بر اساس مبانی اسلام و از مسلمات فقه شیعه است. شیخ طوسی از فقهای بزرگ امامیه در کتاب فقهی خود، الخلاف بر این حکم تصریح کرده است:

إذا بلغت المرأة وهي رشيدة دفع اليها مالها و جاز لها ان تتصرف فيه سواء كان لها زوج أو لم يكن و اذا كان لها زوج فتصرفها لا يفتقر الى اذن زوجها و.⁵⁴

وقتی زن به حد بلوغ و رشد رسید، اموالش به وی تحویل داده می‌شود و او می‌تواند هرگونه تصرف در آن بکند، خواه شوهردار باشد یا نه و در صورت داشتن شوهر، برای تصرف در اموالش نیازی به اجازه شوهر ندارد.

این قانون اسلامی، مورد اتفاق فقها و علمای شیعه است. در قانون مدنی فرانسه که از کامل‌ترین قوانین اروپایی است، تا پیش از سال 1985 میلادی، اداره اموال زن، پیش از ازدواج به دست آورده باشد یا پس از آن، به مرد واگذار می‌گردد. پس از سال 1938، کم‌کم اصلاحاتی صورت گرفت و در رابطه با این موضوع، ماده جدید 225 قانون مدنی فرانسه اصلاحی 23 دسامبر 1985 مقرر داشت که هر یک از همسران حق دارد اموال شخصی خود را اداره کند، به رهن بگذارد یا منتقل کند.⁵⁵

احکام و مسایل اقتصادی و مالی زن

حر عاملی در کتاب شریف وسائل الشیعة آورده است: «مستحب است زن به کار بافندگی و ریسندگی مشغول باشد» و برای این مسأله، بابتی را قرار داده است.⁵⁶ در کتاب شریف تفسیر عیاشی نقل شده است که شخصی به نام ابراهیم نخعی، پیرزنی را دید که مشغول بافندگی و ریسندگی است. با تعجب به او گفت: «آیا زمان آن نرسیده است که کار را کنار بگذاری؟» او در جواب گفت: «چگونه این کار را بکنم و حال آنکه از علی بن ابی طالب % شنیدم که فرمود: این عمل از شغل‌های پاک و پسندیده است».⁵⁷ پیامبر اکرم 9 فرمود:

سه چیز است که حجاب ما را پاره می‌کند و به پیشگاه عظمت خدا می‌رسد: صدای گردش قلم‌های دانشمندان به هنگام نوشتن، صدای قدم‌های مجاهدان در میدان جنگ، صدای چرخ نخریسی زنان پاکدامن.⁵⁸

نتیجه‌گیری

استقلال مالی و اقتصادی زن از مسلمات فقه شیعه و برگرفته از متن آیات قرآن کریم می‌باشد. یکی از بهترین احکام اسلامی در مورد زنان، آن است که زن هیچ وظیفه‌ای در کسب درآمد و تأمین نیازهای معیشتی ندارد و مرد باید نیازهای مالی وی را تأمین کند. این دستور، به معنای وابستگی زن به مرد نیست، بلکه همواره اصل استقلال و عزت زن، مورد تأکید اسلام است. برخلاف نظر گروه‌های فمینیستی که باور دارند اسلام با سوق دادن زنان به سوی نقش‌های مادری و همسری، از اشتغال و ثروت‌اندوزی زنان جلوگیری نموده و آنان را به سوی فقر و ناداری می‌کشاند، اسلام در خانواده و میان زن و شوهر، مرزی را در مسایل مالی قرار نمی‌دهد و اگر زنان خواستار استقلال باشند، این خواست را به می‌پذیرد.

زنان می‌توانند با حفظ نقش مادری و همسری خود، به میدان اشتغال وارد شوند، ولی این جواز به معنای تشویق و کشاندن زنان به اشتغال درآمدزا نیست؛ زیرا بدون آن نیز بر اساس احکام اسلامی، زنان صاحب ثروت‌های بدون دردسری مانند نفقه و مهریه و ارث‌اند.

قوانین دنیای غرب که برای رسیدن به آرمان‌های تساوی‌طلبانه زنان، وظیفه تأمین نیازهای معیشتی خانواده را به طور مساوی بر عهده زن و مرد گذاشته است، گویای آن است که این اجبار زنان برای ورود به مشاغلی که گاه مردانه‌اند، افزون بر مشکلات شغلی، باعث بروز ناهنجاری‌ها، تجاوز و تعرض اجتماعی بوده است. در حقیقت این قانون به سود مردان و به زیان زنان تمام می‌شود.

اسلام با وجود پذیرفتن استقلال مالی زن، او را از بار مسئولیت‌های اقتصادی و مالی

خانواده رها نموده تا با آسودگی خاطر و آرامش بتواند نیازهای عاطفی و روانی خود و اعضای خانواده را برآورده کند. اشتغال او نیز با در نظر گرفتن وظایف اصلی، در اسلام ناپسند نیست. البته این وضعیت مطلوب، زمانی است که مشکلات اقتصادی و فرهنگی به کمترین میزان رسیده باشد تا زنان دچار نباشند برای رهایی از این مشکلات، بار سنگین اشتغال را به دوش بکشند. البته شواهد نشان می‌دهد که در سال‌های اخیر، آنچه زنان را به بازارهای کار کشانده، تأمین نیازهای معیشتی نیست، بلکه دست‌یابی به استقلال و آزادی فردی و افزایش تعاملات اجتماعی به دلیل فقر فرهنگی است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

گزار

فصل نهمی در بحث معضلات زنان و خانواده (پیاورد)

پی‌نوشت‌ها

1. «ان الله يفضّل الفارغ في شغل الدنيا و لا في شغل و الآخرة». (محمد مهدی‌ری شهری، میزان الحکمه، ج 2، ص 458)
2. در اسلام سه نوع کار به رسمیت شناخته شده است: 1. کار یدی (فیزیکی) مثل کار دهقانان و کارگران؛ 2. کار فکری مثل معلمی و نویسندگی؛ 3. کار احساسی و عاطفی مثل هنرمندان و پرستاران. (موسی صدر، اقتصاد در مکتب اسلام)
3. واژه مشغل و شاغل در تعبیرات اسلامی کمتر به کار می‌رود، بلکه از واژه‌های کسب و مکاسب بیشتر استفاده می‌شود؛ یعنی چیزی که انسان با فعالیت به دست می‌آورد. بر این اساس، شیخ انصاری کتاب معروف خود را مکاسب نام نهاد و با دیدگاهی فقهی به بیان کسب‌های حلال و حرام پرداخته است.
4. بقره: 286
5. میزان الحکمه، ج 2، ص 364.
6. ناصر مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج 2، صص 113 و 114.
7. محمد حسین طباطبایی، تفسیر المیزان، ج 2، صص 113 و 114.
8. شیخ عباس قمی، سفینة البحار، ماده یسر، ص 732.
9. محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج 1، ص 9.
10. قصص: 23
11. بحار الانوار، ج 16، ص 9؛ حافظ ابوالقاسم سلیمان بن احمد بن ایوب طبرانی، المعجم الکبیر، ج 25، ص 13.
12. المعجم الکبیر، ج 24، ص 264.
13. شیخ محمد بن الحسن حر عاملی، وسایل الشیعه، ج 12، باب 64، ص 174.
14. همان، باب 19، صص 93 و 95.
15. همان، ج 15، باب 34، ص 461.
16. همان، ج 13، باب 31، ص 280.
17. ابی جعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق کلینی رازی، کافی، ج 5، ص 496.

18. وسایل الشیعه، ج 12، باب 5 و 15، صص 62-85.
19. ابو محمد الحسن بن علی شعبه البحرانی، تحف العقول، ص 30.
20. وسایل الشیعه، ج 14، ص 123.
21. حسین مهرپور، مباحثی از حقوق زن از منظر حقوق داخلی، مبانی فقهی و موازین بین الملل، ص 36.
22. همان، ص 37.
23. وسایل الشیعه، ج 14، ص 122.
24. همان، ج 12، ص 209.
25. همان، ص 93.
26. علامه ابو عبدالله محمد بن سعد، طبقات ابن سعد، ج 8، ص 311.
27. همان، ج 8، ص 290.
28. لابی نعیم احمد بن عبدالله الاصبهانی، حلیة الاولیاء، ج 2، ص 541.
29. طبقات ابن سعد، ج 8، ص 311.
30. ابوالقاسم پاینده، نهج الفصاحه، ص 592، ح 2892.
31. شیخ طوسی، امالی، ص 230.
32. وسایل الشیعه، ج 12، ص 123.
33. ذبیح الله محلاتی، ریاحین الشریعه، ص 193.
34. همان، ص 340.
35. ضحی: 5
36. وسایل الشیعه، ج 14، باب 52، ص 77.
37. همان، ص 78.
38. ابو جعفر محمد بن علی بن بابویه قمی (شیخ صدوق)، من لا یحضر الفقیه، ج 3، ص 389.
39. ابی جعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق کلینی رازی، فروع کافی، ج 3، ص 227.
40. من لا یحضر الفقیه، ص 383، ح 4342؛ نهج الفصاحه، ج 3، ص 615، ح 3016.
41. ریاحین الشریعه، ج 1، ص 142.
42. نهج الفصاحه، ص 468، ح 42.
43. رضی الدین ابن نصر حسن بن فضل طبرسی، مکارم الاخلاق، ج 1، ص 456.
44. نساء: 32

- 45. راغب اصفهانی، مفردات غریب القرآن، ص 431.
- 46. تفسیر المیزان، ج 4، ص 534.
- 47. میرمحمدکریم علوی حسینی، کشف الحقایق عن نکت الایات و الدقایق، ج 1، ص 352.
- 48. من لا یحضر الفقیه، ج 4، ص 93.
- 49. بحار الانوار، ج 2، ص 272.
- 50. همان، ج 1، ص 349.
- 51. یحیی نوری، حقوق زن در اسلام و جهان، ص 64.
- 52. بحار الانوار، ج 79، ص 322.
- 53. قانون مدنی، ماده 211.
- 54. محمدجعفر حسن طوسی، الخلاف، ج 3، ص 286.
- 55. مباحثی از حقوق زن، ص 35.
- 56. وسایل الشیعه، ج 12، ص 174.
- 57. همان، ص 174.
- 58. ناصر مکارم شیرازی، یکصد و پنجاه درس زندگی، ص 20.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فهرست منابع

* قرآن کریم

1. ابن سعد، علامه ابو عبدالله محمد، طبقات ابن سعد، [بی جا]، [بی تا].
2. ابن شعبه البحرانی، ابو محمد الحسن بن علی، تحف العقول، قم، آل علی، [بی تا].
3. ابن بابویه قمی، ابو جعفر محمد بن علی (شیخ صدوق)، من لا یحضر الفقیه، تهران، دارالکتب الاسلامیه، 1387.
4. الاصفهانی، ابی نعیم احمد بن عبدالله، حلیة الاولیاء و طبقات الاصفیاء، قاهره، بیروت، 1407 ق.
5. اصفهانی، رابع، مفردات غریب القرآن، بیروت، الامیره، 1431 ق.
6. پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحه، قم، عصر ظهور، [بی تا].
7. حر عاملی، شیخ محمد بن الحسن، وسایل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی، [بی تا].
8. دادرزی، سید مهدی، فقه استدلالی، قم، مؤسسه فرهنگی طه، 1377.
9. شایگان، سید علی، قانون مدنی ایران، تهران، چاپخانه مجلس، 1331.
10. صدر، موسی، اقتصاد در مکتب اسلام، تهران، کتاب آوند دانش، 1379.
11. طباطبائی، محمدحسین، تفسیر المیزان، قم، دارالحدیث، 1381.
12. طبرانی، حافظ ابوالقاسم سلیمان بن احمد بن ایوب، المعجم الکبیر، قاهره، دارالاحیاء التراث العربی، 1373.
13. طبرسی، ابوعلی فضل بن الحسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، مکتبه العلمیه الاسلامیه.
14. طبرسی، رضی الدین ابن نصر حسن بن فضل، مکارم الاخلاق، تهران، دارالصبیب، 1428 ق.
15. طوسی، محمد بن حسین، المبسوط فی فقه الامامیه، المکتبه المرتضویه، بیروت، 1378 ق.
16. _____، امالی، ترجمه صادق حسن زاده، قم، اندیشه هادی، 1388.
17. طوسی، محمد جعفر حسن، الخلاف، ایران، قم، اندیشه هادی، 1388.
18. علوی حسینی، میر محمد کریم، کشف الحقایق، [بی جا]، [بی تا].
19. قمی، شیخ عباس، سفینه البحار، مشهد، بنیاد پژوهش های اسلامی، 1384.
20. کلینی رازی، ابی جعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق، فروع کافی، قم، قدس، 1388.
21. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، بیروت، مؤسسه الوفاء، [بی تا].

22. محلاتی، ذیح‌الله، ریاحین الشریعه، تهران، دارالکتب الاسلامیه، 1369 ق.
23. محمدی‌ری‌شهری، محمد، میزان الحکمه، قم، دارالحدیث، 1381.
24. مکارم شیرازی، ناصر و جمعی از نویسندگان، تفسیر نمونه، تهران، دارالکتب‌الاسلامیه، 1374.
25. مکارم شیرازی، ناصر، یکصد و پنجاه درس زندگی، تهران، نسل جوان، 1372.
26. مهرپور، حسین، مباحثی از حقوق زن، قم، انتشارات اطلاعات، 1379.
27. نوری، یحیی، حقوق زن در اسلام و جهان، تهران، نوید نور، 1385.